

УДК 911.3

Война І.М., Мудрак Г.В.

Висотна диференціація та різноманіття белигеративних ландшафтів Вінницької області

Розглянуто висотний розподіл белигеративних ландшафтних комплексів, їх приуроченість до різних типів місцевостей, структура окремих городищ та фортифікаційних споруд, розподіл їх елементів на різних висотно-ландшафтних рівнях та типах місцевостей. Ключові слова: висотна диференціація, белигеративні ландшафти, висотно-ландшафтні рівні, типи місцевостей.

Война И.Н., Мудрак Г.В. Высотная дифференциация и разнообразие белигеративных ландшафтов Винницкой области. Рассмотрено высотное распределение белигеративных ландшафтных комплексов, их приуроченность к разным типам местностей, структура отдельных городищ и фортификационных сооружений, распределение их элементов на разных высотно-ландшафтных уровнях и типах местностей. Ключевые слова: высотная дифференциация, белигеративные ландшафты, высотно-ландшафтные уровни, типы местностей.

Voyna I., Mudrak G. Altitudinal differentiation and diversity of beligerativnyh landscape Vinnitsa region. The height distribution of beligerativnyh landscape complexes, their affinity to different types of localities, structure of individual settlements and fortifications, the distribution of their components at different altitude and landscape levels and types of localities. **Key words:** atitudinal differentiation, beligerativnye landscapes, high-altitude landscape level, the types of localities.

Актуальність дослідження. Історія Вінниччини – це частина історії Поділля. Численні археологічні пам'ятки є доказом того, що її територія була заселена з найдавніших часів. Стоянки людей епохи палеоліту виявлено в різних місцях області, особливо в Придністер'ї. У багатьох районах області виявлено ознаки трипільської культури – першої землеробської культури на території нашої країни (III–II тисячоліття до н.е.) [8, 12]. Одночасно на території досліджуваного регіону перебували численні кочові народи: киммерійці, скіфи, сармати, які здійснювали постійні набіги на праслов'янське населення. Як наслідок різних історичних процесів, що відбувалися на теренах українських земель впродовж багатьох тисячоліть, у Вінницькій області склалася розгалужена мережа белигеративних комплексів: у 210 населених пунктах та на їх околицях знаходиться 235 оборонних споруд [5]. Однак, ця цифра відображає лише незначну частку оборонних валів, курганів, замків, фортець, переважно у вигляді руїн, які збереглися до наших днів. Рештки оборонних мурів, башти, фрагменти давніх укріплень становлять значну цінність. На жаль, стан белигеративних споруд в Україні та області не відповідає вимогам сьогодення. Тому важливим завданням науковців різних галузей, зокрема і географів є вивчення, дослідження та інформування суспільства з метою запобігання подальшого руйнування цих унікальних древніх споруд.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідження белигеративних ландшафтів у географічній літературі представлені незначною кількістю праць, де белигеративні ландшафтні комплекси розглядаються з позицій приуроченості їх до певних типів місцевостей. Серед них можна відзначити праці Ф.М. Мількова [11] та Г.І. Денисика [4, 6]. Власне висотна диференціація та різноманіття цих ландшафтів як такі не розглядалися, однак особливості їх структури, як древніх белигеративних ландшафтів та приуроченість їх до певних типів місцевостей

описані досить детально в працях [7, 8, 10].

Завданням дослідження є аналіз і оцінка висотної диференціації та різноманіття белегеративних ландшафтів Вінницької області.

Результати дослідження. Белегеративні ландшафтні комплекси сьогодні можна зустріти на всіх висотно-ландшафтних рівнях області і у межах кожного типу місцевостей. Однак, уже давно помічено, що найчастіше ці ландшафтні комплекси приурочені до надзаплавно-терасового і плакорного типу місцевостей. Розглядаючи висотну диференціацію та ландшафтне різноманіття белегеративних ландшафтів, варто враховувати історичний чинник, оскільки кожний підклас цих ландшафтів був утворений у різні часи, до того ж з часом змінювалися умови, що впливали на висотне розміщення оборонних споруд.

Найдревнішими захисними спорудами є городища – укріплення древніх поселень. Залишки городищ дозволяють з'ясувати, які території в минулому були найбільш заселеними, яка була структура цих поселень. Досліджуючи висотну диференціацію нині наявних белегеративних ландшафтних комплексів, ми віртуально відтворюємо висотну диференціацію древніх антропогенних ландшафтів.

Перші укріплення в межах Вінницької області були побудовані населенням чорноліської культури в епоху бронзи (II – початок I тис. до н.е.) у межах *нижнього висотно-ландшафтного рівня*, оскільки основними районами заселення були береги великих річок – Південного Бугу та Дністра. Важливим чинником при виборі місця для поселень була наявність невеликих пасовиськ, тому заселялися не лише береги річок, а й їхні заплави [7]. Характерно, що наприкінці епохи бронзи замість великих будівель набувають поширення невеликі житла (20-30 м²), де мешкала лише одна сім'я.

У цей час виникають перші укріплені поселення, захищені ровами, валами і кам'яними стінами на випадок нападу ворожих племен. Такі місця були зручними для оборони та важкодоступними для нападу ворогів. Найчастіше це були великі селища, витягнуті уздовж берегів річок приблизно на 500-700, а то і багато більше метрів. Основою городища було, зазвичай, кругле укріплення діаметром 40-100 м. Вал складався з клітей, зроблених з дерев'яних колод у вигляді зрубу. Будували і додаткові оборонні споруди. Житла на городищах розміщували вздовж внутрішнього боку валу. Центральну частину майданчика, зазвичай, не забудовували. Можливо, під час воєн вали використовували для захисту населення з навколишніх неукріплених селищ.

Найбільші поселення того часу виявлено в селах Сандраки (Хмельницький район), Михайлівка (Тульчинський район), Григорівка і Кукавка (Могилів-Подільський район). Наприклад, давні фортифікації Григорівського городища були зведені на крутих, неприступних схилах невеликих річок, приток Дністра. Крім того, вони займали значні ділянки плато, що прилягали до цих схилів. Усі підступи до городищ були надійно захищені спеціально спорудженими валами і ровами, а також вдало використаними природними перешкодами.

У скіфські часи (VII-V ст. до н.е.) у лісостепу будувались значні за площею (140-200 га) укріплення-городища [6]. Найчастіше такі городища займають ділянку долини річки і одночасно охоплюють оборонними спорудами заплаву, схили і вододіл. Такими є рештки скіфського городища VII ст. до н.е. на околицях Немирова, на відстані 46 кілометрів від Вінниці – Великі Вали [10]. Це місце, де мешкали представники одного з найдавніших народів, що свого часу займали територію сучасної України.

Площа, яку займає Немирівське городище, сягає 150 гектарів і є одним із найбільших на Україні. Земляні вали подекуди ще й тепер сягають 7–8 м висоти, ширина біля підніжжя – 15-32 м, по бровці – 3-5 м, крутизна схилів -35-60° [4]. Дев'ять гектарів, де знаходилося безпосередньо городище, обнесені ровом і земляним валом довжиною 5,5 км. Решта ж території використовувалась під час війни для схованки мешканців краю. В епоху скіфської доби подібні поселення з укріпленнями створювали на невисоких 1-3-х надзаплавних терасах річок Південний Буг, Дністер, Соб тощо.

До унікальних бєлігеративних ландшафтних комплексів, які збереглись на території Вінницької області відносяться оборонні споруди – замки, фортеці, мури, сторожеві вежі та ін. Ряд таких оборонних споруд на теренах досліджуваного регіону сформувалась за часів Київської Русі. Ранні замки склалися з господарського двору, обнесеного високими масивними дерев'яними стінами з баштами та брамою.

Споруджувались замки не лише як укріплене житло, а й для оборони. Отже, їх ставили в зручних для цього місцях - на скелях, на природних підвищеннях, оточених водою. Часто оборонні фортеці навколо міст охоплювали усі типи місцевостей – заплаву, надзаплавні тераси, схили, плакори. У разі нападу ворога, усі селяни ховалися за високу огорожу і відбивали напад [13]. Такі замки зводились в IX-X століттях у Присоб'ї [13, 14, 15] Одними з перших тут були замки феодалів біля Дашева, в Кальнику, Копіївці, біля Пархомівки, Василівки.

Уже наприкінці X ст. будівничі Київської Русі, як засвідчують матеріали археологічних досліджень, мали значний досвід зведення дерев'яно-земляних валів з надбрамними баштами [2]. Недовговічність дерев'яно-земляних укріплень вимагала їх частих перебудов. Тому в регіонах, де були значні запаси природного каменю, як, наприклад, на Поділлі, дерев'яні укріплення з часом почали міняти на муровані.

Перші муровані замки були зведені на українських землях у XIII ст., але ще тривалий час були й дерев'яно-земляні укріплення [2]. Традиція зведення дерев'яно-земляних оборонних споруд мала глибоке коріння й, безумовно, позначилася на формуванні мурованих замків. Передусім камінь застосовували для перебудови надбрамних башт. Згодом набутий досвід поширився й на зведення оборонних мурів. На теренах Вінниччини заміна дерев'яних укріплень мурованими була у Вінниці, Барі [2, 14]. Одночасно з перебудовою дерев'яних замків у XIV-XVI ст. відбувався процес заснування й нових укріплень. Їх зводили, як правило, в місцях, не захищених природними перешкодами.

У межах нижнього висотно-ландшафтного рівня такі споруди створювали на берегових виступах у заплавах рік. Зараз ці фортифікаційні споруди на нижньому рівні можна побачити у м. Бар – при вході до парку є залишки колишніх фортечних стін [1]. Цей замок був збудований у 1540 р. Для його будівництва перегородили річку греблею - і залишки того ставу, що колись робив місто неприступним, зберігаються навколо руїн і тепер. Пізніше Бар розбудовувався – з ним розбудовувався і замок. Стіни мали вигляд подвійних городен, між якими насипана земля. Замок складався з п'яти двоярусних дерев'яних башт: кутові і в'їзна з каплицею на другому ярусі. Перед в'їздом до замку влаштували бастіон з двома баштами, навколо був викопаний рів.

У 1630-х роках Гійом Левасер де Боплан зводить у Барі муровану фортецю за новоіталійською системою [1]. Ескарпи було облицьовано кам'яними плитами, а рівень замкового подвір'я підвищено на кілька метрів – як захист від повені.

Зараз лише можна прослідкувати залишки облицьованих ескарпів. На початку ХХ століття на території фортеці влада влаштувала міський бульвар. Пізніше він перетворився на парк з меморіалом на честь воїнів, загиблих у роки Другої світової війни.

Одною з найдревніших фортець у межах Вінницької області, яка розміщується на нижньому висотному рівні є м. Хмільник. Гордістю міста є архітектурні споруди – історичні пам'ятники минулого і кутова вежа фортеці, побудована 1534 року на насипному пагорбі м. Хмільника для захисту від турецько-татарських набігів [9]. Вежа має висоту 20 м, форму восьмигранника, діаметр – 8 м. Зі сторони річки Південний Буг три контрфорси. Матеріали будови: камінь, цегла. Товщина стін 1,5 м. Вежа має двоярусне підвальне приміщення і двоповерхове приміщення над підвалом. На другому поверсі підвального приміщення збереглися бійниці. Протягом віків вежа використовувалась як оборонна споруда, мусульманська мечеть, православна церква, під різні склади, кафе та ін. Зараз тут історичний музей.

На території Вінницької області знаходиться значна кількість укріплених городищ, які розташовані на середньому висотно-ландшафтному рівні. Одним з таких є древнє городище, залишки якого добре збереглися в околицях Сабарова (рис. 1, 2). Воно розташоване на високому лівому березі р. Південний Буг у межах схилового типу місцевостей. У вертикальній структурі городища виділяється 2 шари: перший, нижній – часів скіфської культури, другий, верхній – часів Київської Русі. Городище має овальну форму і з 3-х сторін оточене валом загальною протяжністю 1230 м., шириною близько 5-7 м. Висота основного валу з зовнішнього боку досягає 3 м, а з внутрішнього коливається від 0 до 2-х м, глибина рову біля 2 м. Площа городища близько 11 га. Двома паралельними валами, які простягаються з півночі на південний захід, територія городища розділена на 2 частини. Протяжність одного валу 400 м, за розмірами він подібний до основного: висота з східного боку досягає 3-х м, а з західного 1,5 м, ширина близько 4-5 м. Другий вал значно поступається розмірами двом попереднім, його довжина 220 м, висота досягає лише 1,5 м, ширина 2 м. Західна, менша частина з півночі закрита основним валом. Зі сходу та південного сходу городище обмежене паралельними валами, з заходу примикає до крутого берегу Південного Бугу, площа цієї частини городища близько 2,5 га. Східна частина також з 3-х сторін оточена валами, причому з півночі, сходу та південного сходу – основним валом. Загальна площа східної частини близько 8,8 га.

За 360 метрів від основних валів городища, на іншому пагорбі є ще один вал з ровом. Цей вал простягається з заходу на схід і має довжину близько 300 метрів, його висота досягає 3-х метрів, ширина близько 4-х метрів, рів знаходиться з південної сторони.

Уся сучасна територія Сабарівського городища заросла дубово-грабовим лісом (рис. 2).

На середньому висотно-ландшафтному рівні замки споруджували на мисових плато крутосхилів, на скелястих виступах над урвищами. У Придністер'ї до таких фортифікаційних споруд відносяться рештки фортеці, погребі, підземні ходи с. Буша Ямпільського району [3]. Вони знаходяться посередині мису, утвореного річками Мурафа і Бушанка. Тут був споруджений замок, що від поверхні річки Мурафи здіймався на висоту до 30 м. Інженер Гійом де Боплан стверджував, що бушанський замок мав 6 веж, кожна з яких мала свій пороховий льох.

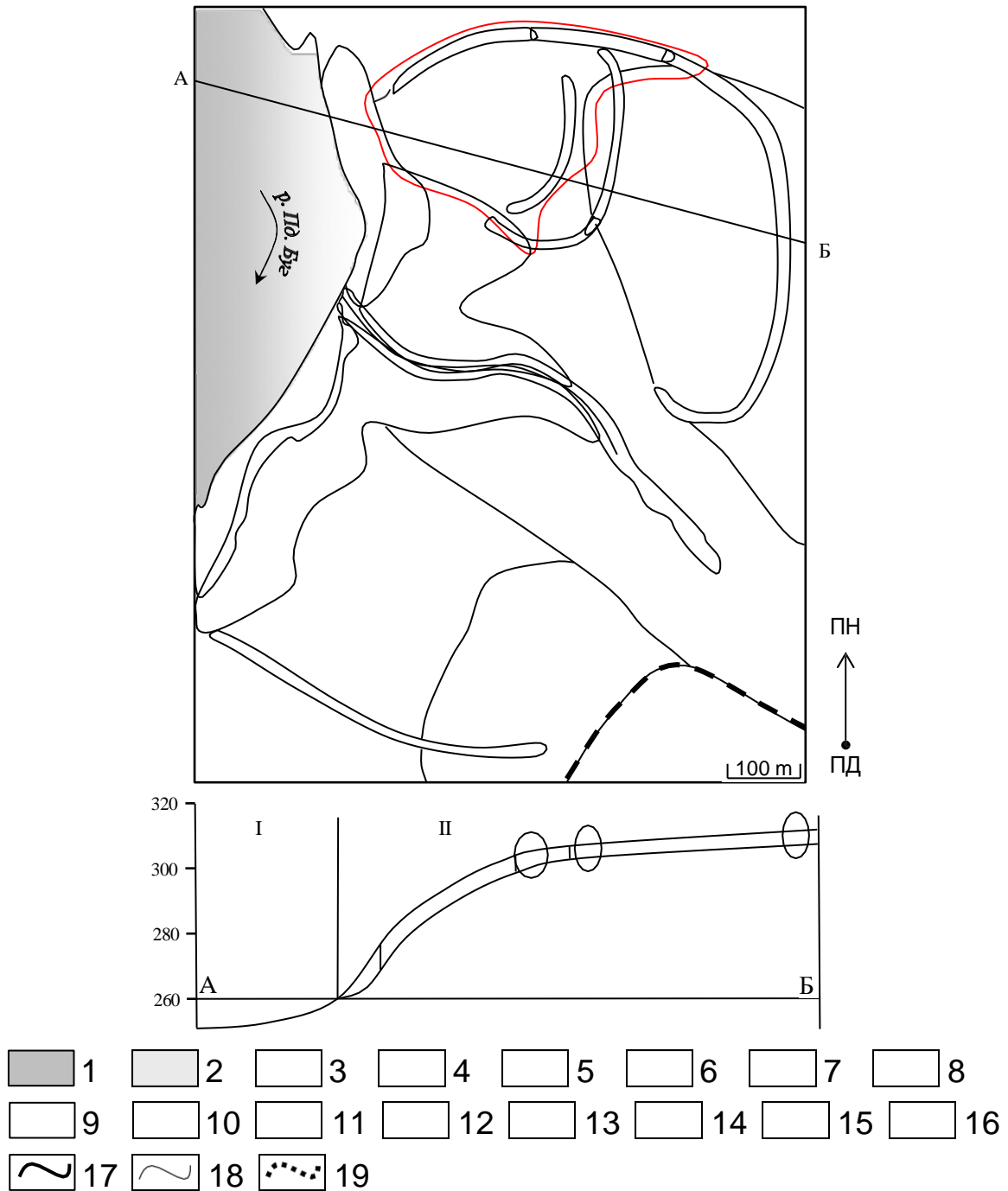

Рис. 1. Висотна диференціація та різноманіття белігеративних ландшафтів (Сабарівське городище)

Типи місцевостей: I – русловий, II – схиловий. Водні ландшафти. *Водосховища. Урочища.* 1 – центральне глибоководдя водосховища з глибиною понад 5 м, 2 – мілководні (0,2-0,5 м) прибережні ділянки водосховища з осоково-очеретяними заростями. Лісові. *Похідні. Урочища.* 3 – похідні грабові ліси на крутих (20-25°) схилах, 4 – похідні грабові ліси на крутих (35-40°) кам'янистих схилах, 5 – похідні грабові ліси на слабкопокатих лесових схилах, 6 – похідні грабові ліси на слабковипуклих схилах, 7 – спадисті схили еродованої балки, зайнятої похідними грабовими лісами, 8 – круті схили еродованої балки, зайнятої вологолюбною рослинністю. Белігеративні ландшафти. *Еородища. Урочища.* 9 – основний вал городища, шириною 5-7 м, висотою 2-3 м, зарослий дубово-

грабовим лісом на крутих схилах, 10 - основний вал городища, шириною 5-7 м, висотою 2-3 м, зарослий дубово-грабовим лісом на слабкопокатих лесових схилах, 11 – вал городища, шириною 4 м, висотою 3 м, на слабкопокатих лесових схилах, зарослий дубово-грабовим лісом, 12 - вал городища, шириною 4-5 м, висотою 2-3 м, на слабковипуклих лесових схилах, зарослий дубово-грабовим лісом, 13 - вал городища, шириною 4 м, висотою 3 м, на слабкопокатих лесових схилах, зарослий дубово-грабовим лісом, 14 - вал городища, шириною 2 м, висотою 1,5 м, на слабковипуклих лесових схилах, зарослий дубово-грабовим лісом, 15 - вал городища, шириною 4 м, висотою 3 м, на покати схилах балки, зарослий дубово-грабовим лісом. Сільськогосподарські ландшафти. *Польові. Плакорні. Урочища.* 16 – розорані поверхні вододілів з сірими лісовими ґрунтами, зайняті польовими сівозмінами. Інші позначки: 17 - русло тимчасової річки. Межі ландшафтних структур: 18– урочищ. типів місцевостей: 19 – схилового і плакорного.

З'єднувались башти між собою підземними переходами. Замкова брама знаходилась у північній стіні, неподалік від двох спостережних башт (одна з них збереглась дотепер). Мури і башти замку відповідали вимогам військової техніки і були добре придатні для ведення вогнестрільного бою. Не випадково польські офіцери порівнювали бушанські укріплення з фортифікаціями Кам'яця. Вісімнадцятого серпня 2000 року Кабінет Міністрів видав постанову про надання комплексу пам'яток історії, мистецтв та архітектури села Буші, що в Ямпільському районі на Вінниччині, статусу Державного історико-культурного заповідника. Зараз цей об'єкт можна розглядати не лише як белігеративний комплекс, але й як рекреаційний.

Одна з найдавніших архітектурних пам'яток Вінниці – “Мури” – комплекс захисних споруд, що були зведені в XVII ст. для єзуїтського колегіуму, також розміщується в межах схилового типу місцевостей. Будинки були обнесені великим муром із баштами та бійницями.

На схиловому типі місцевостей збереглися рештки наземних і підземних укріплень часів XIV-XVII ст. біля м. Ладижин, земляні укріплення XVII ст. в селі Кальник Іллінецького району. У мальовничій місцевості на березі р. Русави в с. Стіна Томашпільського району на так званій Замковій горі збереглися рештки укріплення XVII ст. У 1651 р. ці укріплення штурмували польсько-шляхетські війська, але взяти їх так і не змогли. Фортифікаційні споруди, які добре збереглися до наших днів, зараз підтримуються людиною і відносяться до історико-культурних об'єктів або використовуються як музеї. Однак є значна кількість оборонних валів, які зараз знаходяться в занедбаному стані, в багатьох місцях розриті, розкопані під дороги, руйнуються річками, ускладнені зсувами.

Значна кількість белігеративних ландшафтних комплексів збереглась до наших днів після закінчення Великої Вітчизняної війни. Залишки партизанських таборів на середньому висотно-ландшафтному рівні розташовані поблизу Калинівки, с. Гущинці, с. Черепашинці Калинівського району. В смт. Стрижавка, в межах надзаплатно-терасового типу місцевостей розташована ставка Гітлера.

Висновки. Розташування ландшафтних комплексів древніх городищ, фортець, замків, мурів, валів значною мірою залежить від висотно-ландшафтної диференціації території регіону. Приурочені белігеративні комплекси Вінницької області, переважно, до схилового і надзаплатно-терасового типів місцевостей. У межах будь-якого типу місцевостей ці ландшафтні комплекси потребують збереження, а можливо і переведення їх у ранг заповідних археологічних об'єктів. Це дасть можливість зберегти для майбутніх поколінь цікаві, унікальні форми

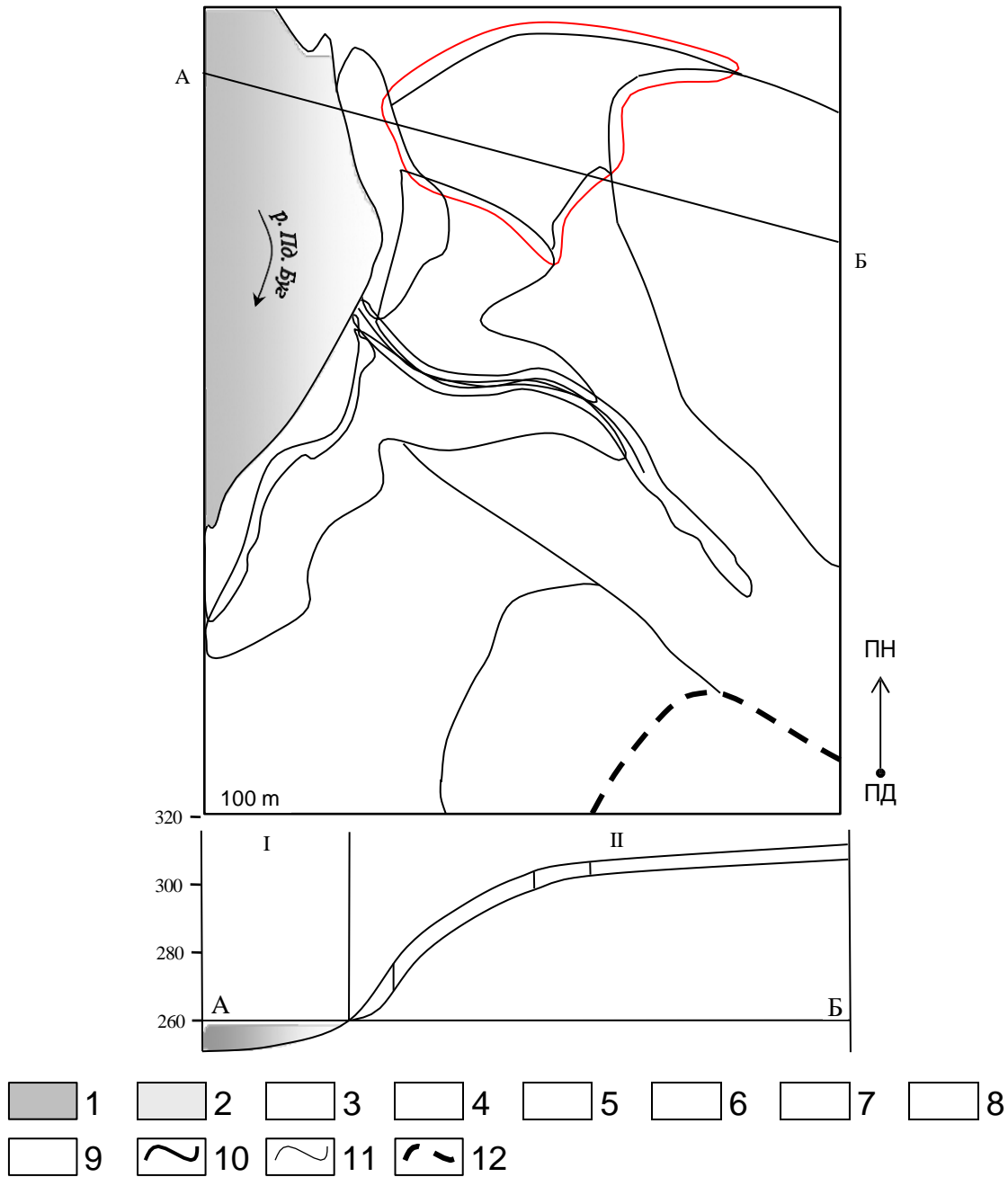

Рис. 2. Відновлена структура висотної диференціація та різноманіття району Сабарівського городища

Водні ландшафти. *Водосховища. Урочища.* 1 – глибоководдя перехідної зони (2,5-3 м.) з увігнутим схилом, 2 – мілководні (0,2-0,5 м) прибережні ділянки водосховища з осоково-очеретяними заростями. Лісові. *Похідні. Урочища.* 3 – дубово-грабові ліси на крутих (20-25°) лесових схилах з сірими лісовими ґрунтами, 4 – дубово-грабові ліси на крутих (35-40°) кам'янистих схилах зі змитими сірими лісовими ґрунтами, 5 – дубово-грабові ліси на слабкопокатих лесових схилах з сірими лісовими ґрунтами, 6 – дубово-грабові ліси на слабковипуклих лесових схилах з сірими лісовими ґрунтами, 7 – спадисті лесові схили еродованої балки з сірими лісовими ґрунтами, зайняті дубово-грабовими лісами, 8 – круті лесові схили еродованої балки з сірими лісовими ґрунтами, зайняті вологолюбною рослинністю. Інші позначки: 27 - русло тимчасової річки. Межі ландшафтних структур: 18– урочищ; типів місцевостей: 19 – схилового і плакорного.

антропогенного рельєфу. Порівняння похованих під валами ґрунтів із сучасними, вивчення використаних при спорудженні валів і фортець матеріалів має палеогеографічне значення.

1. Базилева О. Біля стін Барської фортеці / О. Базилева // Червоний промінь, 1971, 26 січня. – С. 3.
2. Білівський М. Вінницький замок. Історичний нарис доби 16-18 ст. / М.Білівський – Вінниця, 1926. – С. 4-10.
3. Волошенко І. Буша. Скарби Гайдамацького яру / І. Волошенко // Вінниччина, 2002, 12 липня. – С. 3.
4. Денисик Г.І. Белігеративные ландшафты Правобережной Украины / Г.И. Денисик // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. – Воронеж, Изд-во Воронеж. ун-та. – 1988. – С. 89-97.
5. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик – Вінниця: Арбат, 1998.– 292 с.
6. Денисик Г.І. Белігеративні ландшафти / Г.І. Денисик, В.М. Воловик.// Середнє Побужжя. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – С. 174.
7. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: навч. посібник / Я.С.Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 264 с.
8. Заєць І.І. Людина і природа Поділля від кам'яного до раннього залізного віку / І.І. Заєць, Б.С. Жураковський. – Вінниця: Арбат, 1999. – 116 с.
9. Івченко А.С. Вся Україна. Путівник / А.С.Івченко. – К.: ДНВП “Картографія”, 2006. – 656 с.
10. Лучко М. Таємниця старовинного валу / Микола Лучко. – Панорама, 1998, 18 березня – С. 4.
11. Мильков Ф.Н. Рукотворные ландшафты / Ф.Н. Мильков – М.: Мысль, 1978.– 86 с.
12. Нарис з історії Вінниччини (Вінницька районна державна адміністрація. Офіційний вебсайт.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.vinrda.gov.ua.
13. Пилипчук І. Замки Присоб'я: з історії рідного краю (XI-XVII ст.) / Іван Пилипчук // Трудова слава, 1982, 21 січня. – с. 4.
14. Пилипчук І. На берегах Собу / Іван Пилипчук // Трудова слава, 1967, 12 грудня. – С. 4.
15. Пилипчук І. Пам'ятка давнини (Стародавні поселення Іллінеччини) / Іван Пилипчук // Трудова слава, 1972, 15 серпня. – С. 3.